

EVROPSKÝ SOUD PRO LIDSKÁ PRÁVA A ISLÁMSKÝ ŠÁTEK. NÁBOŽENSKÁ SVOBODA VERSUS SEKULARISMUS

HARALD CHRISTIAN SCHEU¹

1. ÚVOD

V evropských zemích poznamenaných migrací osob z oblastí s velmi odlišnými náboženskými a kulturními tradicemi se kulturní konflikty projevují na různých úrovních. Zejména příslušníci muslimských komunit, kteří dlouhou dobu vykonávali své náboženství na zadních dvorech, ve sklepech a skladovacích halách, nyní míří do veřejného prostoru a stavějí reprezentativní mešity často vybavené minarety. Kromě problematiky muslimských staveb se tradičním bitevním polem kulturního konfliktu stalo veřejné školství, kde na sebe narážejí různé představy o výchově a vzdělání dětí.² Ve značném napětí, které panuje na spoustě kulturně smíšených školách v evropských městech, se spory o islámském šátku jako náboženském, místy také politickém a ideologickém symbolu staly ventilem různých emocí. Přitom se společenský význam používání muslimského šátku v jednotlivých evropských státech výrazně liší podle toho, jak velký je podíl muslimů ve společnosti, jaké postavení je muslimským komunitám přiznáno po právní stránce a jak je definován obecný vztah mezi státem a církvemi. Zatímco některé státy výslovně zakázaly nošení islámského šátku ve školách, jiné aplikovaly spíše liberální přístup. Pouze v některých státech se proto problematika islámského šátku řešila před národními soudy.

Teprve v posledních letech se otázka nošení šátku jako projevení náboženského vyznání ve smyslu ochrany základních práv a svobod dostala také před Evropský soud pro lidská práva (dále jen ESLP). V rozsudcích z let 2001, 2005 a 2006 dospěl ESLP k závěru, že zákaz islámského šátku uplatněný proti učitelce základní školy ve Švýcarsku,³ proti studentce vysoké školy v Turecku⁴ a proti celkem 94 žákyním také v Turecku⁵ byl v souladu s čl. 9 Evropské úmluvy o ochraně lidských práv a základních svobod (dále jen Evropská úmluva). Zatímco v případě *Dahlab proti Švýcarsku* považoval ESLP zásah do náboženské svobody za přiměřený, protože stěžovatelka jako uči-

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantu GAČR 407/08/1287.

² Pro podrobnější úvod do problematiky kulturních konfliktů viz Harald Christian Scheu, Právní koncepce kulturního konfliktu a její praktická aplikace, *Časopis pro právní vědu a praxi*, 2/2008, 122–131.

³ *Dahlab proti Švýcarsku* (rozsudek ze dne 15. února 2001).

⁴ *Leyla Şahin proti Turecku* (rozsudek ze dne 10. listopadu 2005).

⁵ *Köse a další proti Turecku* (rozhodnutí ze dne 24. ledna 2006).

telka mohla „mocným vnějším symbolem“ ovlivnit náboženskou svobodu svých žáků, kteří byli ve věku od 4 do 8 let, v případě *Leyla Şahin proti Turecku* se ESLP vyslovil k islámskému šátku z obecného hlediska sekularismu. Senát ESLP ve svém rozsudku ze dne 29. června 2004 uznal, že princip sekularismu slouží k ochraně demokratických hodnot v Turecku. Stěžovatelka následně žádala o postoupení případu podle čl. 43 Úmluvy Velkému senátu ESLP, který znovu potvrdil slučitelnost sekularismu s náboženskou svobodou jednotlivce. Ve svém rozsudku ze dne 10. listopadu 2005 označil za pochopitelné, že v zařízeních zastávajících hodnoty pluralismu, respektování práv a svobod jiných a zrovnoprávnění žen a mužů je nošení náboženských symbolů jako např. islámského šátku považováno za porušení těchto hodnot.

ESLP v roce 2008 tento přístup vůči sekularismu a principu neutrality státu v náboženských záležitostech znovu potvrdil v případě *Köse a další proti Turecku*, nové případy *Kervanci proti Francii*⁶ a *Dogru proti Francii*⁷ pak nabídly ESLP možnost poprvé se vyslovit k systému *laïcité* ve Francii.

Cílem tohoto článku je stručně analyzovat hlavní linie argumentace Evropského soudu pro lidská práva a zhodnotit jeho výklad náboženské svobody ve světle evropského systému ochrany lidských práv.

2. FRANCOUZSKÝ SEKULARISMUS VE SVĚTLE ČL. 9 EVROPSKÉ ÚMLUVY

V obou uvedených případech podaly stížnost muslimské dívky ve věku 11 a 12 let, které byly žákyněmi střední školy v severofrancouzském městě *Flers*. Ve školním roce 1998/99 opakovaně nosily islámský šátek během hodin tělocviku a jejich učitelka je vyzvala k odložení šátku. Vzhledem k tomu, že obě dívky tyto výzvy neuposlechly, rozhodl o vyloučení obou dívek ze školy nejprve disciplinární výbor (11. února 1999) a následně také ředitel školy (17. března 1999).

Rozhodnutí bylo odůvodněno čtyřmi důvody: zaprvé povinností žáků prokázat ve škole snaživost (*assiduité*) podle § 10 francouzského zákona o vzdělání a čl. 3–5 nařízení o státních školách a interních školních předpisů, za druhé interními předpisy školy, podle kterých jsou žáci povinni nosit oblečení v souladu se zdravotními a bezpečnostními standardy a účastnit se tělocviku ve specifickém sportovním oblečení, za třetí interním memorandem z března 1994, které učitelům pro účely posouzení konkrétních situací stanovilo určitý prostor pro uvážení, a za čtvrté rozhodnutím nejvyššího správního soudu (*Conseil d'État*) z března 1995, které nošení islámského šátku označilo za neslučitelné se standardy tělocviku. Po vyloučení ze školy obě muslimské žákyně pokračovaly v rámci dálkového studia.

Jejich rodiče následně podali opravné prostředky ke správnímu soudu ve městě *Caen*, který v říjnu 1999 žalobu odmítl s tím, že žákyně porušily své povinnosti týkající se účasti na tělocviku a navíc svým chováním vyvolaly napjatou atmosféru ve

⁶ Příklad 31645/04 (rozsudek ze dne 4. prosince 2008).

⁷ Příklad 27058/05 (rozsudek ze dne 4. prosince 2008).

škole. Stejnou argumentací potvrdil vyloučení ze školy také správní soud druhé instance ve městě *Nantes* (v prosinci 2002, resp. v červenci 2003). Rodiče neuspěli ani u nejvyššího správního soudu, protože dne 23. února 2004, resp. 29. prosince 2004, *Conseil d'État* prohlásil dovolání za nepřijatelné.

Během šestiměsíční lhůty pak dívky vlastním jménem podaly stížnosti k ESLP, v nichž tvrdily, že Francie porušila jejich svobodu myšlení, svědomí a náboženského vyznání ve smyslu čl. 9 Evropské úmluvy a také jejich právo na vzdělání podle čl. 2 prvního dodatkového protokolu k Evropské úmluvě.

ESLP nejprve zopakoval závěry dosavadní judikatury a konstatoval, že nošení islámského šátku může být považováno za nábožensky motivované jednání. V daných případech proto dospěl k závěru, že vyloučením z výuky tělovýchovy a později také ze školy příslušné orgány státní moci zasáhly do náboženské svobody stěžovatelek podle čl. 9 Evropské úmluvy. Je třeba dodat, že ani francouzská vláda tento závěr nezpochybnila.

V řízení před ESLP však Francie připomněla ustanovení čl. 9 odst. 2 Evropské úmluvy, podle kterého konkrétní zásah do náboženské svobody musí být v souladu se zákonem a nezbytný v demokratické společnosti v zájmu národní bezpečnosti, veřejné bezpečnosti, hospodářského blahobytu země, předcházení nepokojům a zločinnosti, ochrany zdraví nebo morálky nebo ochrany práv a svobod jiných. Náboženskou svobodu tedy lze za určitých podmínek omezit.

Co se týče otázky, zda byl daný zásah v souladu se zákonem, tedy zda byl zásah opřen o právní podklad, ESLP zjistil, že ve chvíli vyloučení muslimských žákyň ze školy neexistoval zákon, který by explicitně zakazoval nošení islámského šátku během tělovýchovy. Příslušné orgány se proto odvolaly na ustanovení školského zákona, podle kterých se žáci musí chovat v souladu s pravidly školy. Právě na základě této úpravy nejvyšší správní soud již v roce 1989 rozhodl, že nošení náboženských symbolů je sice povoleno, ale nesmí narušit výuku či ohrozit zdraví žáků.

Škola ve městě *Flers* v souladu s tímto rozhodnutím přijala interní pravidla výslovně zakazující nošení takových symbolů, které mají diskriminující účinky. Obdobná pravidla stanovily také jiné školy ve Francii a následující soudní praxe vždy potvrdila disciplinární tresty přijaté na základě interních pravidel proti nositelům náboženských symbolů. Na druhé straně někteří ředitelé jednotlivých škol v rámci svého prostoru pro uvážení používali odlišné standardy a žákyně z důvodu nošení islámského šátku ze školy nevyklučovali. Z těchto okolností ESLP dovodil, že přes určitou míru nejistoty, která je imanentní každé aplikaci práva, stěžovatelky mohly předpokládat, že nošení šátku během tělovýchovy povede k jejich vyloučení ze školy. Zásah se mohl tedy opřít o „zákon“ ve smyslu čl. 9 odst. 2 Evropské úmluvy.

Dále ESLP zkoumal, zda zásah sloužil legitimnímu cíli. Citované ustanovení čl. 9 Evropské úmluvy v této souvislosti výslovně vyjmenovává jako legitimní cíle národní bezpečnost, veřejnou bezpečnost, hospodářský blahobyt země, předcházení nepokojům a zločinnosti, ochranu zdraví nebo morálky a ochranu práv a svobod jiných. Ve svém vyjádření se francouzská vláda dovolala konkrétně ochrany práv a svobod jiných a také ochrany zdraví. Stěžovatelky zpochybnily tento argument odkazem na řízení před disciplinární komisí, během kterého učitel ospravedlnil vyloučení žákyň z výuky

zájmem o ochranu bezpečnosti a zdraví. Na otázku, jakým konkrétním způsobem nošení islámského šátku mohlo ohrožovat bezpečnost a zdraví dětí, však učitel před komisí odmítl odpovědět. ESLP se této diskusi nijak podrobněji nevěnoval a pouze jednou větou lapidárně konstatoval, že vzhledem k okolnostem případů akceptuje důvody uvedené Francií.

Klíčovým problémem uvedených případů se stala otázka, nakolik byl zásah do náboženské svobody nezbytný v demokratické společnosti. Jinými slovy, ESLP zkoumal, zda byl provedený zásah z hlediska sledovaných cílů přiměřený. Toto zkoumání přiměřenosti poskytlo ESLP příležitost, aby zopakoval zásadní myšlenky, které v dřívějších rozsudcích vyslovil k problematice sekularismu a náboženské svobody. Ve směrodatných případech *Dahlab* a *Leyla Şahin* ESLP považoval princip sekularismu zakotvený v ústavě města Ženevy a v turecké ústavě za slučitelný s Evropskou úmluvou. V případech *Kervanci* a *Dogru*, ve kterých se poprvé jednalo o otázku sekularismu podle francouzského vzoru, Soud zdůraznil kontinuitu dosavadního přístupu.

ESLP vyzdvihl, že ve Francii, v Turecku a ve Švýcarsku je sekularismus ústavním principem, přičemž nezmínil případné rozdíly ve francouzské, turecké a švýcarské koncepci odluky státu od církve a vycházel pouze z jednotného společného jmenovatele.⁸ Soud dodal, že francouzský model *laïcité* je akceptován veškerým obyvatelstvem, a že z tohoto důvodu jednání, které je v rozporu s principem sekularismu, není automaticky chráněno náboženskou svobodou podle čl. 9 Evropské úmluvy. Problematika vymezování náboženské svobody, která se týká citlivých vztahů („*delicate relations*“) mezi církvemi a státem, je podle ESLP záležitostí každého smluvního státu v rámci jeho autonomního prostoru pro uvážení. Do tohoto poměrně širokého prostoru Soud zřejmě nechce zasáhnout. Nejzřetelněji Soud vyjádřil tuto myšlenku v konstatování, že se omezování náboženské svobody podle požadavků sekularismu jeví jako legitimní ve světle hodnot Evropské úmluvy.

Na závěr ESLP shrnul, že trest vyloučení ze školy nebyl nepřiměřený a tím náboženská svoboda podle čl. 9 Evropské úmluvy nebyla porušena.⁹ Rozsudek byl přijat jednomyslně, a proto ani odlišná stanoviska nejsou k rozsudku připojena.

3. HODNOCENÍ JUDIKATURY EVROPSKÉHO SOUDU PRO LIDSKÁ PRÁVA K PRINCIPU SEKULARISMU

ESLP si zřejmě uvědomuje, že otázka úpravy vztahu státu a církve je nejen složitým a citlivým problémem, ba dokonce na tuto otázku nemají evropské státy jednotnou odpověď. V situaci, kdy na řešení vztahu státu a církve existují různé modely, ESLP zvažuje velmi pečlivě, zda zasáhnout do suverénního prostoru státu

⁸ Ve francouzské odborné literatuře však najdeme také názor, že turecký sekularismus není srovnatelný s francouzským modelem *laïcité*, a že proto z rozsudku ESLP ve věci *Leyla Şahin proti Turecku* nelze odvodit závěry platné pro Francii. Srov. Jean-François Flauss, *Actualité de la Convention européenne des droits de l'homme* (août 2005 – janvier 2006), *L'actualité juridique – droit administratif* (AJDA), 2006, 466, 474.

⁹ ESLP neshledal ani porušení čl. 2 prvního dodatkového protokolu k Evropské úmluvě.

a z mezinárodněprávního pohledu autoritativně stanovit pravidla náboženské svobody a případné odluky státu od církve.

Obzvláště problematické by byly takové zásahy ESLP v případech, které se kromě vztahu státu a církve týkají také komplexní oblasti integrace příslušníků muslimské komunity do evropských společností, protože samotné používání náboženského symbolu může jít nad úzký rámec náboženské svobody a implikovat – za určitých okolností – také politickou, ideologickou a sociální dimenzi. V tomto napětí se zdá pochopitelné, že ESLP vykládal čl. 9 Evropské úmluvy velice opatrně. Řečeno s nadsázkou, obdobně jako se evropské státy zpravidla dovolávají zásady neutrality ve vztahu k náboženským otázkám,¹⁰ ESLP usiluje o neutralitu ve vztahu k jednotlivým národním modelům řešení vztahu státu a církve a ponechává tuto úpravu smluvním státům jako jejich vnitřní autonomní prostor.

Tato zdrženlivost ESLP není typická jen pro rozbor laicismu a problematiky islámského šátku, ale je obecným znakem výkladu náboženské svobody podle čl. 9 Evropské úmluvy. *Dieter Krimphove* nedávno kritizoval tento směr judikatury ESLP a poznamenal, že velkorysý přístup ESLP vůči smluvním státům ve věci omezování náboženské svobody redukuje substanci náboženské svobody na minimum. Podle *Krimphoveho* je ochrana náboženských práv v kontextu Evropské úmluvy prakticky neúčinná.¹¹

Vzhledem k tomu, jak pokrokově a dynamicky ESLP vykládal jiná lidská práva a svobody obsažené v Evropské úmluvě, jako jsou např. právo na respektování soukromého a rodinného života ve smyslu čl. 8 Evropské úmluvy či procedurální standardy podle čl. 6 Evropské úmluvy, se může zdrženlivost Soudu v kontextu náboženské svobody jevit jako poměrně překvapivá. ESLP při různých příležitostech používal tzv. autonomní výklad, který chápe právní pojmy v kontextu Evropské úmluvy a neřídí se případným odlišným chápáním těchto pojmů ve vnitrostátním právu. Proto např. interpretace pojmu rodiny v judikatuře ESLP tradičně překračuje koncepci rodiny podle vnitrostátního práva smluvních států.

ESLP se však širokému výkladu náboženské svobody zpravidla vyhýbá a dosud nikdy nevyslovil stanovisko k otázce, který model vztahu církve a státu je podle něho nejvhodnější. Nerozhodnul, zda z pohledu Evropské úmluvy je vhodnější model státního náboženství jako ve skandinávských zemích, Velké Británii a Řecku, sekularismus podle francouzského a tureckého vzoru či „přátelské oddělení“ státu od církve v Německu či Rakousku.¹² Obecně Soud zdůraznil, že stát má být neutrální vůči různým náboženstvím, která se praktikují na jeho území, a garantovat pluralismus a vzájemnou toleranci mezi náboženstvími. Sekularismus je v tomto kontextu považován za vhodnou politickou a společenskou koncepci. Větší problémy měly v tomto směru spíše modely státního náboženství, které jasně preferovaly jedno vyznání,¹³ ale ani v této souvislosti Soud neodmítl konkrétní model řešení vztahu státu a církve. Velmi

¹⁰ Pro důkladnou kritiku koncepce neutrality v náboženských záležitostech viz podrobněji Karl-Heinz Ladeur, Ino Augsburg, *The Myth of the Neutral State. The relationship between state and religion in the face of new challenges*, *German Law Journal*, 2/2007, 143–152.

¹¹ Dieter Krimphove, *Europa und die Religionen, Kirche und Recht*, 1/2008, 89–126.

¹² Katharina Pabel, *Islamisches Kopftuch und Laizismus. Besprechung des EGMR-Urteils im Fall Leyla Şahin*, *EuGRZ*, 2005, 12–17.

¹³ Pabel, *ibidem*.

konzervativní a rezervovaný postoj ESLP v otázce náboženské svobody lze tedy částečně vysvětlit různorodostí národních modelů.

Současně si však též můžeme položit otázku, zda uvedená rezervovanost není výsledkem určité rozpačitosti štrasburských soudců vůči fenoménu náboženství jako takovému. V této souvislosti je třeba připomenout skutečnost, že v celé řadě lidskoprávních záležitostí ESLP přizpůsobil výklad konkrétních ustanovení Evropské úmluvy společenskému vývoji. ESLP opakovaně zdůraznil, že Evropskou úmluvu je třeba interpretovat nikoli v jejím historickém významu, ale s přihlédnutím k aktuálnímu stavu. V případě *Tyler proti Velké Británii*¹⁴ Soud v tomto smyslu výslovně označil Evropskou úmluvu za „živý nástroj“ („*living instrument*“).

V situaci, kdy společenská nálada v evropských státech označuje náboženství většinou za zastaralý fenomén a považuje projevy náboženského vyznání za nemoderní a neosvícené, není zcela překvapivé zjištění, že se soudci ESLP důkladnému řešení náboženských kauz raději vyhýbají a ponechávají tíhu společenských důsledků na jednotlivých státech. Zdrženlivý postoj Soudu k problematice náboženské svobody je v tomto smyslu možné chápat jako symptom obecné rozpačitosti, která je pro současnou společnost v evropských státech charakteristická.

V září 2007 bylo tradiční filozofické sympozium „*Philosophicum Lech*“, které se jednou za rok koná v rakouských Alpách, věnováno pozici náboženství v postmoderní společnosti. K této problematice vystoupili kromě filozofů také muslimský a evangelický teolog, spisovatel, odborník na literární vědu, politolog a přírodovědec. Ovšem ani jeden účastník sympozia se nezabýval právní dimenzí náboženství v současné Evropě. Organizátor sympozia *Konrad Paul Liessmann* z univerzity ve Vídni ve svém úvodním příspěvku nastínil hlavní dilema diskursu o náboženských otázkách a vrátil se k otázce, kterou v Goethově Faustovi svému milenci klade Markéta: „Pověz, jak to u tebe je s náboženstvím?“ Vyhýbavé odpovědi Fausta na tuto otázku *Liessmann* postavil do kontextu aktuální debaty a konstatoval, že současná sekulární společnost odděluje náboženství od morálky, kultury, politiky, národní identity či životního stylu.¹⁵ Rozpačitost, kterou Goetheho Faust reaguje na osobní dotaz své milenky, je dnes velice rozšířena. Jeho odpověď „Nech toho, dítě mé“ naznačuje, že otázka náboženství je považována za natolik osobní, že ani v intimním vztahu není vhodné ji rozebírat.

Peter Strasser, právní filozof na univerzitě v Grazu, šel o krok dál a upozornil na různé příležitosti, při kterých je otázka náboženského vyznání účastníku vědecké debaty položena s cílem demaskovat jeho iracionální motivaci. Podle *Strassera* jakékoli hájení náboženské pozice v rámci odborné debaty povede nutně k vyloučení účastníka z vědecké komunity („*scientific community*“).¹⁶

Vzhledem k tomu, že vědecká komunita zahrnuje odborníky z nejrůznějších oborů a také z mimoevropských kultur, je tato diagnóza možná přehnaná. Nicméně společenská rozpačitost z náboženských otázek a problémů, která je v odborných kruzích

¹⁴ Případ 5856/72 (rozsudek ze dne 25. dubna 1978).

¹⁵ Pro příspěvky přednesené na sympoziu, viz *Konrad Paul Liessmann, Die Gretchenfrage, „Nun sag’, wie hast du’s mit der Religion?“*, Wien, 2008.

¹⁶ *Peter Strasser, Eine Art religiöser Haltung*, in: *Konrad Paul Liessmann, Die Gretchenfrage, „Nun sag’, wie hast du’s mit der Religion?“*, Wien, 2008, 45–60.

rozšířena, nemůže minout debaty vedené mezi soudci štrasburského soudu. Tím nechceme tuto studii ukončit exkursem do sociologie ESLP. Stačí podotknout, že pokud ESLP vědomě reflektuje společenský vývoj a promítá reflexi společenských změn do výkladu práv a svobod podle Evropské úmluvy, nemůže opomenout obecný postoj, který v sekularizované společnosti panuje v záležitostech týkajících se náboženského vyznání. V tomto světle je zdrženlivý výklad náboženské svobody podle čl. 9 Evropské úmluvy nejen znamením otevřenosti, resp. neutrality ESLP, vůči různým národním modelům řešení vztahu státu a církve, ale také symptomem obecné rozpačitosti z náboženství jako takového.

THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE ISLAMIC SCARF. RELIGIOUS FREEDOM VS. SECULARISM

Summary

As the proportion of migrants from different cultures increases in European countries the number of cultural conflicts concerning e.g. the wearing of religious symbols will increase as well. Those conflicts call for a solution which is in line with the principles of democracy, rule of law and the protection of fundamental rights and freedoms. In this context the European Court of Human Rights plays a fundamental role. In its former judgements of 2001, 2005 and 2006 the Court reached at the conclusion that the prohibition of the Islamic scarf at schools in Switzerland and Turkey was in line with the principle of religious freedom which is laid down in Article 9 of the European Convention.

In 2008 the Court dealt with secularism and religious freedom in France. In the cases of two female pupils excluded from French schools for having worn the Islamic scarf in class the Court found that the principle of secularism is compatible with Article 9 of the Convention. In general, the Court is very reserved as far as religious matters are concerned. Such restrictive interpretation is rather untypical for a Court which understands the Convention as a living instrument.

Key words: Migration, new minorities, cultural conflicts, religious freedom, European Court of Human Rights, ECHR, Islamic scarf, secularism.